

Analiza pristupa i metodologije međunarodnih komparativnih istraživanja civilnog društva

*Jelena Matančević**

UDK 35.072.7
340.5:321.7

Pregledni znanstveni rad / review scientific paper

Primljeno / received: 30. 11. 2011.

Prihvaćeno / accepted: 15. 12. 2012.

Cilj je rada analizirati i razmotriti izazove i specifičnosti komparativnih istraživanja civilnog društva. Nakon uvodnog razmatranja konteksta početaka i razvoja međunarodnih istraživanja civilnog društva te njegovih odrednica, u nastavku rada raspravlja se o izazovu konceptualizacije tog istraživačkog fenomena te se daje pregled značajnijih međunarodnih komparativnih istraživanja, s posebnim naglaskom na istraživanja *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* te Indeks civilnog društva (*Civil Society Index*). Na primjeru navedenih dvaju istraživanja raspravlja se o metodološkim ograničenjima i izazovima komparativnih istraživanja civilnog društva, uključujući pitanja istraživačkog dizajna, metoda i indikatora mjerenja te dosad ponuđena rješenja i preporuke za daljnja unapređenja istraživanja.

* Jelena Matančević, znanstvena novakinja na projektu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske *Civilno društvo i kombinirana socijalna politika u Hrvatskoj* (scientific researcher on the project financed by the Croatian Ministry of Science, Education and Sport *Civil Society and Combined Social Policy in Croatia*, e-mail: jelena.matanceciv@pravo.hr)

Ključne riječi: civilno društvo, neprofitni sektor, međunarodna komparativna istraživanja, *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project*, Indeks civilnog društva

1. Uvod

Civilno društvo¹ postalo je važan koncept u društvenim znanostima i središnja tema među donositeljima politika, što je posebice potaknuto padom socijalizma u istočnoj Europi te uopće procesom demokratizacije u različitim dijelovima svijeta (Anheier, 2004). Akademski i istraživački interes za civilno društvo i neprofitni sektor razvija se 1970-ih, i to ponajprije u SAD-u.² Objašnjava se diskursom o krizi (neuspjehu) socijalne države, koja je dovela u pitanje tradicionalne socijalne politike i kapacitete države u proizvodnji javnih dobara i usluga i postavila nova očekivanja na organizacije civilnog društva, te krizom razvoja i krizom ekologije, ali i samim rastom broja organizacija (Anheier i Seibel, 1990; Anheier, 1990; Anheier, 2004; Salamon i dr., 1999). U tom smislu, ove se organizacije vide kao strateška komponenta politike srednjeg puta, zbog svojeg položaja između tržišta i države, njihove fleksibilnosti, veza s građanima, kao i doprinosa izgradnji socijalnog kapitala (Anheier, 2004; Salamon i dr., 1999). Tradicionalno se glavnina istraživanja neprofitnog sektora odnosila na razvijene zapadne zemlje, no od početka 1990-ih bilježi se povećan istraživački interes i zajednica istraživača u zemljama istočne Europe (Anheier, 1990). Politički diskurs o ulozi neprofitnog sektora s vremenom se proširio s paradigme socijalne države i isticanja njegove ekonomske funkcije, prema viđenju sektora kao društvene infrastrukture civilnog društva, koji proizvodi osjećaj povjerenja i omogućuje socijalno uključivanje (Anheier, 2004).

Istovremeno, civilno društvo dugo vremena je bilo (i još uvijek jest) neistraženo područje te zanemarivano, kako konceptualno tako i empirijski (Anheier, 2007). Postoji manjak sustavne empirijske analize što je civilno

¹ Rad je nastao u okviru projekta *Civilno društvo i kombinirana socijalna politika u Hrvatskoj* (066-0661686-1121), koji se provodi uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.

² Na primjer, istraživanja o doprinosu neprofitnih organizacija u područjima pružanja socijalnih usluga, umjetnosti, istraživanju i obrazovanju, a poslije sve više i istraživanja doprinosa oblikovanju javnih politika na lokalnoj, regionalnoj, nacionalnoj, pa i međunarodnoj razini (Anheier, 1990).

društvo i koje su njegove dimenzije, što iznenađuje s obzirom na, kako navodi Heinrich (2010), vjerovanje u važnost jakog civilnog društva u današnjim društvima. O civilnom društvu ne postoji jedinstvena ili dominantna teorija (Bežovan, 2005). Razlog nepostojanja sustavnih informacija o civilnom društvu vezan je i uz nedostatke konceptualizacije civilnog društva u društvenim znanostima, iz čega proizlazi i problem nerazvijenosti metodološkog i statističkog repertoara za opis i analizu civilnog društva. Podaci o članstvu u organizacijama, volontiranju ili vrijednostima daleko su manje sustavni, metodološki valjani i pouzdani nego kod, na primjer, ekonomskih mjerenja (Anheier, 2004). Zbog toga različiti autori koji istražuju taj fenomen naglašavaju potrebu bolje konceptualizacije i operacionalizacije te rigoroznije empirijske analize civilnog društva (usp. Heinrich, 2005; 2010).

Dodatne poteškoće javljaju se prilikom pokušaja komparativnih istraživanja civilnog društva zbog različitih tradicija, zakonskog okvira, organizacijskih oblika te općenito povijesnih i razvojnih okolnosti u pojedinoj zemlji.³ Različiti oblici djelovanja organizacija civilnog društva u različitim zemljama odražavaju specifične konstelacije političke moći u određenom trenutku te se one mogu razvijati povijesno neovisno i odgovarati na različite socijalne okolnosti (Anheier, 1990).

Prvi pokušaji istraživanja civilnog društva u međunarodnom kontekstu bilježe se sredinom 1980-ih, kada profesor Helmut K. Anheier objavljuje *International Directory of Research on Non-Profit Organizations*, s ciljem unapređenja međunarodnog povezivanja u istraživanju tog područja. Riječ je o kompilaciji oko 200 istraživanja iz više od 40 zemalja svijeta. Daljnji doprinos međunarodnom i komparativnom istraživanju trećeg sektora dala je konferencija *1st European Conference on the Nonprofit Sector and the Modern Welfare State* održana 1987. (Anheier i Seibel, 1990).

Kada je riječ o istraživanjima globalnog (transnacionalnog) civilnog društva, također je primjetno da ona posljednjih godina zaokupljaju sve veću pozornost istraživača, u kontekstu istraživanja o globalizaciji te povezano s pomacima u kulturnim i društvenim vrijednostima krajem 1970-ih, odnosno pomaka od naglaska na materijalnu sigurnost prema pitanjima de-

³ Tako na primjer Anheier (1990) navodi tipologiju neprofitnog sektora prema četirima dihotomnim kriterijima: (1) s obzirom na ustavno i zakonodavno uređenje, neprofitni sektor se razlikuje između *common law* tradicije i tradicije rimskog prava; (2) neprofitni sektor zapadnih kapitalističkih zemalja nasuprot (bivših) socijalističkih zemalja; (3) neprofitni sektor razvijenih zemalja, nasuprot zemalja u razvoju, te (4) neprofitni sektor kršćanskih zemalja nasuprot zemalja islamske tradicije.

mokracije, participacije i sudjelovanja te vrijednostima poput tolerancije i poštovanja ljudskih prava (Inglehart, u: Anheier, 2007). Prema Anheieru (2007), rasprave o globalnom civilnom društvu karakterizira usredotočenost na definicije i konceptualizaciju, a manje na empirijske istraživačke nalaze te on navodi potrebu za evaluacijom samog istraživačkog pristupa i njegova doprinosa istraživanju globalnog civilnog društva. Također, govoreći o globalnom civilnom društvu, autor napominje da je ono dominantno naklonjeno zapadnjačkoj kulturi. On globalno civilno društvo definira kao sferu ideja, vrijednosti, institucija, organizacija, mreža i pojedinaca, smještenih između obitelji, države i tržišta, koje djeluje iznad granica nacionalnih društava, političkih sustava i ekonomija (Anheier, 2007: 5). Prema navedenoj definiciji, fokus je na sastavnim elementima te geografskom određenju, a ne na funkcijama globalnog civilnog društva.

Anheier i Salamon (2006: 89) objašnjavaju razvoj novijih spoznaja o neprofitnom sektoru u globalnoj perspektivi sljedećim činjenicama. Prvo, područje komparativnih istraživanja neprofitnog sektora znatno je poraslo te obuhvaća različite definicije i koncepte. Također, te su organizacije s vremenom zadobile pažnju kreatora politika⁴ te je povezano s time, kao uzrok i/ili posljedica, primjetan i rast samog sektora. Povećan interes rezultirao je i povećanom dostupnosti podataka o samom sektoru i organizacijama. Autori naglašavaju da je unatoč porastu istraživanja neprofitnog sektora, razumijevanje njegove uloge i institucija još uvijek prilično ograničeno, a baze podatka nepotpune. Konačno, porast akademskog interesa i proizvedenog znanja o neprofitnom sektoru postavilo je izazov prijašnjim teorijama, izgrađenim u kontekstu zapadnih ekonomija. Također, važan iskorak u teorijskom razumijevanju tog fenomena omogućilo je prepoznavanje njegova multidimenzijskog karaktera te pomak od ekonomskih modela koji su dugo vremena dominirali ovim istraživačkim područjem (Anheier i Salamon, 2006). Tako u kontekstu rastuće muntidimenzionalnosti, hibridizacije i složenosti klasična istraživanja trećeg sektora nailaze na ograničenja u pokušajima izgradnje teorija (Taylor, 2010).

Na kraju, porast broja teorijskih perspektiva doveo je do pomaka u pristupu istraživanja civilnog društva, od normativnih studija koje su dominirale literaturom u 1980-im i 1990-im, prema empirijsko-analitičkom pristupu koji ima cilj opisati i objasniti postojeća civilna društva. Dok normativne studije konceptualiziraju civilno društvo u užem smislu, odnosno kao ide-

⁴ Povezano s novijim trendovima u javnim politikama, prije svega, pojavom novog javnog menadžmenta, popularizacijom koncepta socijalnog kapitala te globalizacijom (Anheier i Salamon, 2006; Taylor, 2010).

altip, empirijska istraživanja koriste se inkluzivnijom, širom definicijom civilnog društva, no slabost tog pristupa je njegova nemogućnost da primjereno obuhvati taj empirijski fenomen u različitim dijelovima svijeta (Heinrich, 2005; 2010).

Cilj rada je raspraviti o izazovima i specifičnostima komparativnih istraživanja civilnog društva na primjeru značajnijih međunarodnih komparativnih istraživanja, s posebnim naglaskom na istraživanja *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* te Indeks civilnog društva. Izbor navedenih dvaju istraživanja za detaljniju raspravu temelji se na činjenici da je riječ o u literaturi najprepoznatljivijim međunarodnim komparativnim istraživanjima civilnog društva koja su u tom području ostavila važan utjecaj. Nakon pregleda istraživanja, rad u nastavku raspravlja o metodološkim ograničenjima i izazovima komparativnih istraživanja civilnog društva, dosad ponuđenim rješenjima te preporukama za daljnja unapređenja.

2. Izazovi konceptualizacije

Prema Heinrichu (2010), ključni razlog sve većeg interesa za civilno društvo njegova je multifunkcionalnost, što znači da je za koncept nužno da uključuje različite uloge koje civilno društvo ima i nadilazi različitost teorijskih perspektiva. Unatoč tome, tek je nekoliko konceptualizacija civilnog društva kojima se nastoje integrirati različiti teorijski temelji civilnog društva.

Anheier i Salamon (2006) kao osnovnu karakteristiku komparativnih istraživanja područja navode izazove određenja, tj. naziva koji se koriste za taj fenomen, te izazove određivanja njegova sadržaja.

Civilno društvo i uz njega vezani koncepti čine kompleksne fenomene, koji su prilično nejasno određeni. Uobičajeno, oni obuhvaćaju organizacijske oblike izvan »države« i tržišta, a ponekad i obitelji (Lorentzen, 2010). Kako navodi Muukkonen (2009), unatoč akademskom interesu za civilno društvo zadnjih 30 godina, još uvijek ne postoji međunarodna ili interdisciplinarna suglasnost o nazivu tog akademskog područja i njegovih istraživačkih ciljeva, već se koriste različiti koncepti, ili kao sinonimi ili s različitim značenjima. Ti različiti koncepti izrasli su iz različitih disciplina, kao što su ekonomija, filozofija, sociologija, teologija i druge, koje različito određuju koje su organizacije uključene odnosno isključene. Ovdje se upućuje na neke od tih koncepata.

Civilno društvo najstariji je od korištenih koncepata, čije se značenje mijenjalo kroz povijest te i danas ima različita značenja, ovisno o određenju države, društva i osnovnih društvenih institucija (Muukkonen, 2009). Posebice je populariziran krajem 1980-ih u kontekstu transformacije bivših socijalističkih zemalja te se danas dominantno koristi. Revitalizacija tog koncepta, koji naglašava kolektivnu društvenu akciju, ujedno je označila i kvalitativan pomak u razumijevanju odnosa između države i tih organizacija (Lorentzen, 2010). Dok neke definicije prvenstveno naglašavaju aspekte politike, državne moći i individualnih sloboda, druge su usmjerene na njegove ekonomske funkcije te na ideje o socijalnom kapitalu i koheziji (Muukkonen, 2009; Anheier, 2004). Studije civilnog društva uključuju i druge povezane koncepte, kao što su filantropija, dobrotvorni, dobrovoljni⁵ te nezavisni sektor, socijalna ekonomija, nevladine organizacije, organizacije za javno dobro te porezno izuzet sektor (Muukkonen, 2009; Salamon i Anheier, 1992a; Anheier i Salamon, 2006). Osim koncepta civilnog društva, u istraživanjima se često koriste i koncepti trećeg sektora (koji zasebno uvode Etzioni i Levitt početkom 1970-ih, polazeći od argumenta o neuspjehu tržišta i neuspjeha (rastuće) socijalne države u osiguranju socijalne zaštite; Lorentzen, 2010) te neprofitnog sektora, koji su karakteristični za ekonomske teorije. Ti koncepti vežu se uz ideju prema kojoj osnovne društvene institucije čine država i tržište, stoga civilno društvo u tom slučaju čini treći sektor, razumijevajući na taj način sektor kao rezidualnu kategoriju za manifestacije koje ne pripadaju tržištu ni državi (Corry, 2010). Štoviše, Priller i Zimmer (u: Corry, 2010) govore i o četvrtom sektoru, odnosno različitim grupama i neformalnim udruženjima te obitelji, koje su često isključene iz trećeg sektora. Koncept neprofitnog sektora nastao je u kontekstu poreznog zakonodavstva SAD-a. Iako se treći i neprofitni sektor često koriste kao sinonimi, Salamon (u: Salamon i Anheier, 1992a) napominje da takvo alternativno korištenje nije sasvim opravdano. Važno je napomenuti da ti koncepti i definicije odražavaju razlike u tradicijama, obrascima i kulture neprofitnog sektora i filantropije (Anheier i Salamon, 2006). Na primjer, koncept trećeg sektora razlikuje se s obzirom na različite tradicije. U SAD-u se naglašava vrlina civilnosti, u Ujedinjenom Kraljevstvu treći sektor podrazumijeva prostor između javnog i privatnog sektora, dok se u kontinentalnoj Europi naglašava posredujuća i hibridna priroda tih organizacija (usp. Evers, 1995; Jenei i

⁵ Termin dobrovoljni sektor počinje se koristiti krajem 1970-ih. Naglašava tradiciju dobrovoljnog angažmana ponajprije u području socijalne skrbi i na taj se način »štiti« od kolonizacije rastuće socijalne države (Lorentzen, 2010).

Kuti, 2008; Corry, 2010). Zbog te kompleksnosti prirode civilnog društva, uključujući i preklapanja različitih institucionalnih sfera u društvu, Katz (2006) smatra korisnom Eversovu konceptualizaciju civilnog društva kao posredničke sfere, pri čemu granice s drugim sektorima nisu stroge i jasne, a same organizacije civilnog društva imaju različite uloge: socijalnu, političku i ekonomsku. U tom smislu, te se organizacije mogu razumjeti kao izraz pregovaranja građana s ekonomskim ili političkim strukturama (Corry, 2010). Zbog oslanjanja na različite resurse i »posuđujući« logiku djelovanja ostalih sektora, organizacije civilnog društva često se karakteriziraju hibridnima (Katz, 2006; usp. Evers, 1995).

3. Pregled značajnijih komparativnih istraživanja civilnog društva

Donedavno empirijska istraživanja civilnog društva nisu pružala više od dubinskih studija određene organizacije ili općenitog opisa određene sastavnice civilnog društva. Prijašnja istraživanja uglavnom su bila deskriptivna, bez koherentnog konceptualnog ili metodološkog okvira (Heinrich, 2005; 2007).

Istraživanje *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* (CNP)⁶ prvo je značajnije međunarodno istraživanje civilnog društva, konkretno ekonomske dimenzije neprofitnog sektora, koje je pridonijelo njegovoj prepoznatljivosti i popularizaciji u javnosti (Heinrich, 2005). Ono se prepoznaje kao prvo nastojanje da se sustavno istraže, mapiraju i standardiziraju međunarodne i globalne karakteristike sektora (Taylor, 2010). Istraživanje je nastalo kao svojevrsan odgovor na nedostatak informacija o neprofitnom sektoru i njegovu djelovanju, kao i iz potrebe redefiniranja naziva i kategorija tako da budu primjenjive i za druge zemlje izvan SAD-a. S tim povezano, CNP istraživanje koristilo se induktivnim pristupom, izgrađujući definiciju neprofitnog sektora na primjerima šireg kruga zemalja uključenih u projekt (Anheier i Salamon, 2006). Cilj istraživanja bio je pomoću postojećih solidnih empirijskih pokazatelja istražiti i analizirati domet, veličinu, strukturu, financiranje i ulogu neprofitnog sektora u različitim zemljama (Salamon i dr., 1999; 2000; 2003).

⁶ <http://www.ccss.jhu.edu/index.php?section=content&view=9&sub=3>

Značenje je tog istraživanja u komparativnom pristupu, korištenju zajedničke definicije i unificirane metodologije, što je omogućilo empirijski pomak od deskripcije k eksplanaciji, odnosno objašnjenju razlika u veličini sektora među zemljama (Salamon i dr., 2000; Steinberg i Young, 1998). Istraživanje je rezultirao bazom podataka koji su omogućili ozbiljnije testiranje alternativnih teorija u objašnjenju razlika u razvijenosti neprofitnog sektora među različitim zemljama. Kao osnovne varijable na kojima testiraju teorije, Salamon i Anheier (1998) koriste se razmjerom neprofitnog sektora (mjereno preko zaposlenosti, sati volonterskog rada i operativnih troškova) te izvorima financijske potpore (donacije, dotacije, prihodi od prodaje). Autori ocjenjuju tradicionalno korištene teorije,⁷ koje su do tada dominirale u raspravama o neprofitnom sektoru, neadekvatnima za objašnjenje razlika u veličini, sastavu i financiranju neprofitnih sektora među zemljama, zbog njihove jednodimenzionalnosti te restriktivnog određenja granica sektora. Zbog toga uvode nov pristup, odnosno teoriju socijalnog podrijetla, koja uzima u obzir važnost socijalnog, političkog i ekonomskog okruženja u kojem sektor postoji, pri čemu je neprofitni sektor integralni dio društvenog sustava definiranog kompleksnim setom povijesnih silnica. One očito tvore određene obrasce, koji se mogu analizirati i međunarodno uspoređivati. Ta teorija inspirirana je radovima Moorea o socijalnom podrijetlu demokracije te Esping-Andersena o determinantama moderne socijalne države (Salamon i dr., 2000; Anheier i Salamon, 2006). Iako Esping-Andersen u svojoj analizi ne uključuje karakteristike neprofitnog sektora pojedine zemlje,⁸ Salamon i Anheier (1998) nalaze logiku analize kojom se Esping-Andersen koristi relevantnom i primjenjivom na njihovo istraživanje, što argumentiraju Seibelovom konstatacijom da su neprofitne organizacije također važan faktor socijalne i političke koordinacije te da ne postoje neovisno, već su čvrsto utkane u postojeće socijalne i ekonomske strukture (Salamon u: Anheier, 1998). Temeljem rezultata istraživanja, a oslanjajući se na teoriju socijalnog podrijetla, Salamon i Anheier identificiraju četiri modela ili režima neprofitnog sektora, kao analogiju Esping-Andersenovim socijalnim režimima. Oni ne odražavaju

⁷ U istraživanju su testirane sljedeće teorije: teorije o neuspjehu tržišta i neuspjehu države (teorija heterogenosti), teorija ponude, teorija povjerenja, teorija socijalne države i teorija međuovisnosti.

⁸ Literatura o socijalnoj državi označuje ulogu neprofitnog sektora tek kao rezidualnu (Salamon i Anheier, 1998). Esping-Andersen u svojoj poznatoj analizi socijalnih režima oslanja se na trijadu država – tržište – obitelj. Ulogu organizacija trećeg sektora drži perifernom, budući da ih financira država, te ih stoga smatra poludržavnim agencijama (Esping-Andersen, 1999).

samo specifičnu ulogu države, već i specifičan položaj trećeg sektora i konstelacija socijalnih snaga (Salamon i Anheier, 1998). Predloženi model režima neprofitnog sektora uključuje dva kriterija: razmjer državnih socijalnih troškova te razmjer neprofitnog sektora. Temeljem toga, autori diferenciraju četiri režima: liberalni (niski državni socijalni troškovi i velik neprofitni sektor), socijaldemokratski (visoki socijalni troškovi, ali mali neprofitni sektor), korporativistički (s visokim vrijednostima na oba kriterija) te etatički (s niskim vrijednosima na oba kriterija). Salamon i Anheier (1998) vide teoriju socijalnog podrijetla kao most koji povezuje ekonomske modele, koji ne uspijevaju objasniti velik dio važnih varijacija među zemljama, s kompleksnim komparativnim povijesnim radovima. Na taj način, ta teorija uspješno integrira istraživanje neprofitnog sektora u analize društva općenito (Salamon i dr., 2000).

CNP istraživački projekt pridonio je razumijevanju ekonomske funkcije neprofitnog sektora, no i dalje je postojao nedostatak informacija o stanju civilnog društva u različitim zemljama, njegovim ključnim snagama, izazovima i perspektivama (Heinrich, 2007).

Kao svojevrsni odgovor na to, daljnji doprinos međunarodnom istraživanju civilnog društva ponudilo je istraživanje Indeks civilnog društva, ICD (*Civil Society Indeks*, CSI),⁹ koje je 2000. pokrenuo CIVICUS, Svjetski savez za građansku participaciju. Nakon probne faze, prvi istraživački val provodio se od 2003. do 2005. (Heinrich i Malena, 2007a), a drugi, nedavno završen, provodio se od 2008. do 2010.¹⁰ Kontinuirano radeći na unapređenju ICD metodologije i jačanju njegove istraživačko-akcijske orijentacije, CIVICUS je u suradnji sa Sveučilištem u Heidelbergu, *Centre for Social Investment*, te s partnerima i različitim dionicima, ponovo evaluirao ICD metodologiju prije pokretanja posljednje istraživačke faze (Bežovan i Matančević, 2011). ICD istraživački okvir nastojanje je da se civilno društvo definira i operacionalizira holistički i multidimenzijski. Karakterizira ga i nastojanje za povezivanjem ideje civilnog društva kao dinamične i heterogene arene, s jedne strane, s onom o civilnom društvu kao entitetu koji je moguće i potrebno definirati i mjeriti (Heinrich i Malena, 2007.b).

⁹ <http://www.civicus.org/csi>

¹⁰ Istraživački projekt ICD bio je proveden i u Hrvatskoj, i to u svim istraživačkim fazama, uključujući i probnu fazu koja je bila prvo sustavno empirijsko istraživanje civilnog društva u Hrvatskoj (Bežovan, 2005). Rezultati istraživanja za sve tri faze opsežno su predstavljani u sljedećim publikacijama: Bežovan, 2005; Bežovan i Zrinščak, 2007; Bežovan i Matančević, 2011.

Indeks civilnog društva nastao je temeljem Anheierovog dijamanta civilnog društva (usp. Anheier, 2004: 14): »dijamant civilnog društva je prije svega metoda prezentiranja i interpretiranja informacija o civilnom društvu na sustavan i strukturiran način ... [On je] bliskiji akcijski orijentiranoj analizi nego čistoj društvenoj znanosti«. Cilj je dijamanta civilnog društva kao sustava informacija poslužiti kao alat za sustavan opis ključnih aspekata civilnog društva te ispitivanje njegova utjecaja i potencijalnog doprinosa. Važna karakteristika tog istraživanja njegov je akcijski karakter, budući da je kombinirajući participativne i znanstvene istraživačke metode, osim empirijski utemeljene sustavne analize, dijamant civilnog društva zamišljen da služi i kao alat za izradu preporuka za javne politike i druge praktične akcije (Anheier, 2004; Heinrich i Malena, 2007a; Bežovan i Matančević, 2011). U tom pogledu, inovacija ICD-a u ovom istraživačkom području jest povezivanja ocjene stanja civilnog društva s akcijom. Tako cilj istraživanja nije puka proizvodnja znanja, već njegova primjena u kreiranju strategija za jačanje učinkovite uloge civilnog društva (Bežovan i Matančević, 2011).

Iako je primarni cilj Indeksa izraditi kontekstualno valjanu procjenu stanja civilnog društva u zemlji, dok je međunarodna usporedba rezultata tek sekundarni cilj (Heinrich i Malena, 2007a; 2007b), ICD metodologija teži balansu između komparabilnosti i kontekstualne valjanosti. S obzirom na korištene indikatore, omogućuje se sustavna komparacija među zemljama, odnosno različitim kulturalnim i političkim okruženjima, istovremeno osiguravajući fleksibilnost i prilagodbu specifičnom nacionalnom ili lokalnom okruženju (Anheier, 2004). Ona je utemeljena na širokom rasponu perspektiva i multidisciplinarnom pristupu, temeljem većeg broja indikatora, te se oslanja na triangulaciju istraživačkih metoda i instrumenata (na primjer na analizu sekundarnih podataka, konzultacije sa stručnjacima – fokus grupe, ispitivanje građana, analizu medija i drugo) (Heinrich i Malena, 2007a). Triangulacija služi potvrđivanju nalaza raznovrsnim metodama da bi se osnažili dobiveni zaključci i izbjegla subjektivnost (Milas, 2005). Korišteni set indikatora omogućuje komparacije kako među zemljama tako i među pojedinim područjima civilnog društva. Također, iako dijamant opisuje civilno društvo u određenom vremenu te mu u tom smislu nedostaje dinamička perspektiva, ako se istraživanje primjenjuje duže vrijeme, može upozoriti na razvojne probleme civilnog društva (Anheier, 2004; Bežovan i Zrinščak, 2007).

Definicija korištena u Indeksu, prema kojoj je civilno društvo »arena, izvan obitelji, države i tržišta, gdje se ljudi udružuju radi promicanja zajedničkih interesa«, naglašava funkcije civilnog društva, a ne specifične

organizacijske oblike. Također, civilno društvo konceptualizirano je u političkom, a ne ekonomskom značenju, budući da su u središtu interesa kolektivne javne akcije u kontekstu vladavine i razvoja, a ne ekonomska uloga neprofitnih organizacija u društvu (Heinrich i Malena, 2007a). Prema toj definiciji, civilno društvo uključuje tri komponente: institucije (kao što su, na primjer, demokracija ili vladavina prava, u svojim određenim aspektima), organizacije (organizacije civilnog društva, koje prema toj operacionalizaciji karakterizira dobrovoljno sudjelovanje u njima, autonomija od države, tržišta i obitelji te kapacitet za kolektivne akcije za unapređenje zajedničkih interesa) i, treće, pojedince (njihove aktivnosti, vrijednosti i karakteristike) (Anheier, 2004).

U smislu te definicije, »arena« je analitička kategorija koja ne postoji kao odvojen element koji je moguće identificirati (ne sadržava prostornu komponentu). Definiranje civilnog društva kao arene ili sfere različito je od koncepta civilnog društva kao sektora i, u tom smislu, civilno društvo ne čini zasebni sektor, već kao sfera nadilazi ideju sektora. Civilno društvo utemeljeno je u različitim komponentama ekonomije, političkog sustava, vrijednosti te pravnog sustava (Anheier, 2004). Proizlazeći iz navedenog, civilno društvo u Indeksu se mjeri preko četiriju dimenzija: strukture, (zakonskog i političkog) okruženja, utjecaja i vrijednosti (Anheier, 2004; Heinrich i Malena, 2007a). U drugom istraživačkom valu, koji je započeo 2008., metodologija istraživanja, uključujući i same dimenzije i sadržane indikatore, donekle je promijenjena. Tako ICD 2008.–2010. mjeri pet dimenzija: građansku participaciju, razinu organizacije, vrijednosti, utjecaj te okruženja (Bežovan i Matančević, 2011). Navedene konceptijske i metodološke promjene donekle ograničavaju mogućnosti tog istraživanja za mjerenja u različitim vremenskim točkama. Važnost ICD istraživanja je u tome što priznaje značenje i stavlja fokus na angažman građana, kao odrednice civilnog društva. To je posebno naglašeno u posljednjem istraživačkom valu, odnosno revidiranoj metodologiji, gdje je građanski angažman izdvojen u zasebnu dimenziju. Prijašnja istraživanja referirala su se na civilno društvo kao na »set organizacija«, no – kako navode Heinrich i Malena (2007b) – takve definicije zanemaruju neformalne i jednokratne oblike kolektivne akcije te se vrednovanje civilnog društva čini prema broju i oblicima postojećih organizacija. Takva istraživanja više su u skladu sa situacijom u zemljama, pretežito zapadnim, gdje prevladavaju formalne i registrirane organizacije. Za razliku od toga, ICD istraživanje prepoznaje građane, a ne organizacije, kao osnovu civilnog društva, a ocjena se temelji na različitim formama kolektivnih akcija (Heinrich i Malena, 2007b).

Konačno, ICD istraživanje ističe u svojoj posljednjoj fazi okruženje kao zasebnu dimenziju, odnosno kontekst unutar kojeg civilnog društvo djeluje (socio-ekonomsko, političko i kulturno okruženje), budući da su prijašnja ICD istraživanja pokazala potrebu izoliranja okruženja iz drugih dimenzija (Fowler, 2010).

Od ostalih relevantnih međunarodnih istraživanja civilnog društva, Heinrich (2005; 2010) izdvaja sljedeća: USAID-ova godišnja mjerenja održivosti sektora u postkomunističkim zemljama, ARVIN istraživanje Svjetske banke u zemljama u razvoju te *World Governance Assessment (WGA)*,¹¹ u kojem je civilno društvo jedna je od šest mjerenih dimenzija dobre vladavine u zemljama u tranziciji i razvoju. Ogladna faza istraživanja provedena je od 2000. do 2002. u 16 zemalja, a naredna od 2005. do 2007. u 10 zemalja, temeljem intervjua odnosno procjene stručnjaka u svakoj zemlji. Unutar tog istraživačkog projekta razvijen je opsežan set indikatora za ispitivanje vladavine.¹² Valja spomenuti i godišnju publikaciju London School of Economics *Global Civil Society Yearbook* te *Civil Society and Governance Programme* koje je Sveučilište Sussex provodilo od 1998. do 2001., ispitujući odnose civilnog društva i vlasti u 22 zemlje u razvoju. *Citizens and Governance Project* provodio se u zemljama Commonwealtha, koristeći se participativnom metodologijom za istraživanje stavova građana o »dobrom društvu« i ulozi civilnog društva u vladavini.

Konačno, posebice za zemlje regije važno je spomenuti Howardovo istraživanje slabosti civilnog društva u postkomunističkim europskim zemljama iz 2003. Howardovo istraživanje koristi se konceptom civilnog društva, definiranog kao »krucijalni dio javne sfere između države i obitelji, oblikovan u dobrovoljne organizacije« (Howard, 2003: 1). Empirijski temelj istraživanja bilo je članstvo u dobrovoljnim organizacijama u odabranim postkomunističkim zemljama, prema podacima Svjetskog istraživanja vrednota (WVS) te *Post-Communist Organizational Membership Study (PCOMS)*.

Howardovo istraživanje značajno je i zbog toga što je, za razliku od prijašnjih istraživanja postkomunističkih zemalja s fokusom na elite i institucije, naglašavajući razlike među zemljama, usmjereno na socijalnu razinu, tražeći objašnjenja za sličnosti postkomunističkih zemalja u pogledu ni-

¹¹ <http://www.odi.org.uk/work/projects/00-07-world-governance-assessment/Index.html>

¹² http://www.odi.org.uk/work/projects/00-07-world-governance-assessment/About_WGA.html#Phase1

skog članstva i nepovjerenja u organizacije civilnog društva. Stavljanjem naglaska na stanovništvo, a temeljem široke baze komparativnih podataka, otvoren je novi pogled na postkomunističku Europu (Howard, 2003). Istraživanje se temelji na različitim izvorima i tipovima podataka i koristi se različitim, kvantitativnim i kvalitativnim istraživačkim metodama odnosno sekundarnim bazama podataka te otvorenim intervjuima (Howard, 2003: 14).

Usporedno gledano, USAID-ovo i Howardovo istraživanje specifični su geografski i sadržajno, *Johns Hopkins* ostvaruje veći domet, dok Indeks civilnog društva ima nešto šire ciljeve od ostalih pristupa – on je za razliku od ostalih više praktičnopolitički orijentiran te služi istraživačima, praktičarima i donositeljima politika. Također, dok se Howardovo istraživanje te USAID-ov indeks mogu promatrati kao nezavisna varijabla za objašnjenje širih socijetalnih obrazaca i učinaka, *Johns Hopkins* indeks služi kao zavisna varijabla za objašnjenje varijacija u veličini neprofitnog sektora (Anheier, 2005).

4. Izazovi komparativnih istraživanja civilnog društva

Komparativna istraživanja civilnog društva i neprofitnog sektora nailaze na različite probleme. Zadnjih nekoliko godina postoje radovi koji tematiziraju načine mjerenja i ispitivanja civilnog društva ili njegovih najvažnijih dimenzija, no i dalje ne postoji adekvatan konceptualni i metodološki okvir za mjerenje civilnog društva (Anheier, 2005). Povezano s time, Heinrich (2005) navodi da razvoj istraživanja civilnog društva zaostaje u usporedbi s postignutim napretkom u istraživanju povezanih koncepata, poput demokracije, dobre vladavine ili socijalnog kapitala.

Heinrich (2005) nalazi dva izazova mjerenjima i međunarodnom istraživanju civilnog društva: prvi, usmjeren na određivanje granica civilnog društva te drugi, koji se odnosi na specifikaciju operacionalnih karakteristika istog koncepta. Osvrćući se na određivanje granica civilnog društva, on prepoznaje dva pristupa definiranju: strukturalno-operacionalni koji polazi od organizacijskih oblika te funkcionalistički koji je usmjeren na funkcije civilnog društva.

Istraživanje *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector* primjer je korištenja strukturalno-operacionalne definicije, prema kojoj su neprofitne organizacije definirane preko pet kriterija: one su (1) organizirane, to jest

institucionalizirane, (2) privatne, odnosno institucionalno odvojene od države, (3) ne distribuiraju profit, (4) samoupravljujuće su i (5) dobrovoljne su, u smislu da je članstvo u njima dobrovoljno te da uključuju volonterski rad (Salamon i Anheier, 1992b; Salamon i dr., 1999). Kritika tog pristupa i navedene definicije jest njezina upitna primjenjivost izvan anglosaksonskog konteksta, kao i isključivanje određenih oblika volonterskih organizacija koje ne udovoljavaju zadanim kriterijima. Operacionalizacija preko pet kriterija za status neprofitnih organizacija izostavlja mnoge organizacije i druge manifestacije civilnog društva, značajne u europskom kontekstu, poput zadruga, organizacija samopomoći ili društvenih pokreta, kao i neformalne grupe, što dovodi u pitanje koncepcijsku valjanost (Heinrich, 2005; Howard, 2005; Muukkonen, 2009). S druge strane, Sokolowski i Salamon (2005) te Anheier i Salamon (2006) napominju da su u istraživanju neprofitne organizacije definirane operacionalno, a ne prema zakonskom statusu, te u tom smislu projekt uključuje, pored formalno uspostavljenih i registriranih organizacija, i organizacije koje nisu formalno registrirane.

S druge strane, funkcionalistička perspektiva, koja je prepoznatljiva u definiciji korištenoj u Indeksu civilnog društva, ne usmjerava se na organizacijske oblike, već na prirodu aktivnosti unutar civilnog društva. Tim pristupom rješava se nedostatak isključivanja određenih manifestacija civilnog društva kod strukturalne definicije, budući da su u ovom slučaju eksplicitno uključene i neinstitucionalizirane manifestacije civilnog angažmana. Nedostatak te perspektive jest nedostatna operacionalna specifikacija (Heinrich, 2005). Sokolowski i Salamon (2005) kritiziraju »metaforičku« konceptualizaciju civilnog društva u Indeksu; prema njima, civilno društvo nije konceptualizirano na način da bi se odnosilo na »opipljiv« i mjerljiv dio socijalne realnosti, s jasnim obrisima i sadržajem. No s druge strane, zbog fokusa na opće funkcije radije nego na specifične oblike, funkcionalistički pristup konceptualizaciji civilnog društva je fleksibilniji u suočavanju s kontekstualnim specifičnostima (Heinrich, 2005).

Pored strukturalno-operacionalne i funkcionalističke definicije, Salamon i Anheier (1992a) dodaju još dvije alternativne definicije: zakonsku definiciju, kao najjasniji način definiranja sektora, putem zakonskih oblika, te ekonomsku definiciju, gdje je naglasak na izvorima prihoda.¹³ Dok Salamon i Anheier (1992a) nalaze najviše prednosti kod strukturalne defi-

¹³ Primjer je UN-ov sustav nacionalnih računa (*UN System of National Accounts*), koji klasificira ekonomske aktivnosti u četiri osnovna sektora: neprofitni, poslovni i javni sektor te domaćinstva. Međutim, ako više od polovine prihoda organizacije čine članarine i naplate usluga, ona se ubraja u poslovni sektor. Također, ako više od polovine prihoda organizacije

nicije, pogotovo kod međunarodnih istraživanja, Heinrich (2005) smatra funkcionalnu definiciju civilnog društva najprimjerenijom za proizvodnju široko primjenjive i kontekstualno valjane operacionalizacije koncepta.

Drugi spomenuti izazov međunarodnog istraživanja civilnog društva odnosi se na određivanje njegovih zajedničkih karakteristika odnosno sastavnica. Postojeće operacionalizacije gotovo bez iznimke opisuju civilno društvo kao multidimenzijski koncept. Unatoč relativno velikom setu ključnih aspekata civilnog društva koje nudi postojeća literatura, primjetna su određena preklapanja te Heinrich (2005) identificira dvije osnovne grupe obilježja civilnog društva: strukturalna i kulturalna. Strukturalna obilježja opisuju razmjere (kvantitetu) i kvalitetu kolektivne građanske akcije. Ta obilježja uključuju kako razmjere i oblike građanskih akcija (na primjer: članstvo u organizacijama, volontiranje, sudjelovanje u demonstracijama) tako i aspekte infrastrukture civilnog društva (postojanje mreža, kvaliteta suradnje među organizacijama, izvori financiranja) (Heinrich, 2005). S druge strane, kulturalne karakteristike vezane su uz konceptualizaciju civilnog društva kao javne sfere te se odnose na motivaciju i norme u pozadini građanskih akcija. Tim se pristupom empirijski istražuju razmjeri prisutnosti određenih normi i interesa u civilnom društvu, za razliku od normativno-teorijskih radova, koji se koriste normama kao kriterijima za definiranje granica civilnog društva (što onda automatski isključuje netolerantna ponašanja u civilnom društvu) (Heinrich, 2005).

Dok postoji veći broj istraživanja strukturalne komponente civilnog društva, pokušaji operacionalizacije i mjerenja kulturalnih karakteristika vrlo su rijetki. Mjerenja kulturalnih karakteristika nalaze se u istraživanjima Indeks civilnog društva i *World Governance Assesment* (Heinrich, 2005). Suprotno tomu, u istraživanju *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* težište je na strukturalnim aspektima civilnog društva, što ostavlja kulturalnu ili normativnu dimenziju izvan dosega tog istraživanja, kako autori navode, zbog nedostatka pouzdanog i objektivnog pristupa mjerenju ove dimenzije (Sokolowski i Salamon, 2005). Oni naglašavaju da se civilno društvo može mjeriti jedino preko njegovih manifestacija koje se mogu empirijski istražiti, poput radne snage koju sektor zapošljava, financijskih resursa kojima raspolaže, broju organizacija i slično. CNP projekt opisuje se kao istraživanje koje se usredotočuje isključivo na ekonomske aspekte civilnog društva, u kojem je civilno društvo efektivno izjednačeno s američkim neprofitnim sektorom (Muukkonen, 2009), no Sokolowski i

čine dotacije od vlasti, ona se ubraja u javni sektor, bez obzira na svoj privatni karakter (Salamon i Anheier, 1992a).

Salamon (2005) navode da je projektom istraživački obuhvaćena i povijest organizacija civilnog društva, kao i zakonodavni, kulturalni, vjerski i *policy* okvir u kojem civilno društvo djeluje. Također, u kasnijim fazama istraživanja ispitivani su dosezi civilnog društva na tri dimenzije: kapaciteti, održivost i utjecaj, koje se ponovo ne odnose samo na ekonomski aspekt, već i na zakonodavni i politički aspekt te aspekt socijalne participacije (Sokolowski i Salamon, 2005).

Pomacima u korištenju koncepata, od neprofitnog sektora do civilnog društva krajem 1990-ih riješen je problem kontekstualne primjenjivosti strukturalno-operacionalne definicije, pomakom na višu razinu apstrakcije, odnosno prema obuhvatnijem konceptu civilnog društva. No, Flower (u: Heinrich, 2005) ističe da koncept civilnog društva nije samo obuhvatniji od koncepta neprofitnog sektora, već i supstancijalno drugačiji, što onda također zahtijeva i pomak od ekonomskog pristupa i modela triju sektora, važećeg za zapadne zemlje, prema političko-teoretskom pristupu. Slično, James (1989) te Anheier (1990) smatraju da postojeće teorije neprofitnog sektora ne odgovaraju za komparativna istraživanja te posebno naglašava neprimjenjivost i ograničenost teorija razvijanih u američkom znanstvenom okruženju, kao generičkih modela, na europski kontekst. Razni autori (u: Anheier, 1990: 381) naglašavaju važnost povijesno-političkog razvoja neprofitnog sektora, ukorijenjenog u širi kontekst europske socijalne države, tvrdeći da samo ekonomske teorije ne mogu primjereno objasniti varijacije u veličini i dosegu neprofitnog sektora među zemljama. Ekspanzija istraživanja neprofitnog sektora dovodi do potrebe prevladavanja teorijskih dometa iz ranog razdoblja, odnosno te se teorije trebaju reevaluirati u svjetlu dosadašnjih empirijskih spoznaja (Anheier, 1995). Stoga Anheier (1995) navodi potrebu razvoja više različitih teoretskih pristupa koje mogu adekvatno odgovoriti na rastuću institucionalnu kompleksnost modernog društva.

4.1. Pitanje klasifikacije organizacija u komparativnim istraživanjima

Pored definiranja, za istraživanja civilnog društva, posebice međunarodna, također je važan i razvoj sustava klasifikacije odnosno identifikacija sustavnih razlika između organizacija i primjerene osnove za njihovo grupiranje. U tom smislu, definicija i klasifikacija dva su dijela povezanog procesa (Salamon i Anheier, 1992b). Istraživanje oblika organizacija civilnog društva te trendova njihova broja u određenoj zemlji često uključuje

metodološke nedostatke kao što su nekonzistentna upotreba kategorija ili tipova organizacija, što ograničava međunarodnu usporedivost, nejasne metode uzorkovanja i upitnu reprezentativnost te previd neaktivnih organizacija odnosno onih koje su prestale postojati (Howard, 2005). Također, s obzirom na raznovrsnost organizacija civilnog društva, usporedbe na razini sektora u cijelosti mogu biti nepotpune i netočne (Salamon i Anheier, 1992b).

Klasifikacija uključuje dvije dileme: prva se odnosi na jedinicu analize, a druga na osnovu klasifikacije (je li to veličina, zakonski oblik, korisnici, vrsta aktivnosti, proizvod, i drugo). Određivanjem jedinice analize mora se voditi računa da ona ujedno bude i što više homogena, ali i da uopće omogućuje prikupljanje relevantnih informacija. Kao kriterije za izradu klasifikacije Salamon i Anheier (1992b) navode ekonomičnost, značajnost, rigoroznost, kombinatorno bogatstvo (razmjeri do kojeg odražava različite povezanosti, usporedbe i kontraste) te moć organiziranja (mogućnost da se uklapa u kontekst izvan onog za koji je »krojena«).

Slijedeći tu logiku, Anheier i Salamon razvili su u sklopu CNP istraživačkog projekta klasifikaciju organizacija – *International Classification of Nonprofit Organizations*. Ona se temelji na UN-ovom sustavu nacionalnih računa, modificiranog da odražava osnovne komponente neprofitnog sektora. Predložena klasifikacija zamišljena je kao kompromis između potrebe za većom specifičnošću kod nacionalnih istraživanja i primjenjivosti kod međunarodnih istraživanja. Fokus te klasifikacije je ekonomska aktivnost, odnosno dobra i usluge koje organizacija proizvodi (Salamon i Anheier, 1992b; 1998).

Istraživanje Indeksi civilnog društva koristi se sveobuhvatnim, višerazinskim pristupom u definiranju jedinica analize, i to na tri razine: na makro-razini (država), mezo-razini (organizacijsko polje, određen segment civilnog društva) te mikro-razini (određena organizacija) (Anheier, 2004). Kada je riječ o osnovi klasifikacije organizacija, može se reći da u Indeksu ne postoji koherentna logika klasifikacije.

4.2. Istraživačke metode i indikatori

Pored izazova konceptualizacije i operacionalizacije civilnog društva u međunarodnim komparativnim istraživanjima, valja spomenuti i izazove vezane uz izbor istraživačkih metoda i indikatora. Indikatori korišteni u tim istraživanjima također se razlikuju prema tipu podataka kojima se koriste, od kvantitativnih podataka (na primjer u *Comparative Nonprofit*

Sector Project) pa do kvalitativnih podataka, na primjer procjene eksperata u Indeksu civilnog društva (Heinrich, 2005).

Kvantitativni indikatori su objektivni, no najčešće se oslanjaju na sekundarne podatke, koji ne dopuštaju istraživaču da oblikuje mjerenje indikatora, što može dovesti do problema unutarnje valjanosti, to jest rizika da indikatori ne mjere korišteni koncept. Nadalje vezano uz kvantitativne indikatore, različiti autori (Howard, 2005; Sokolowski i Salamon, 2005) upozoravaju da istraživanje broja organizacija ne pruža dobru osnovu za međunarodnu komparaciju civilnog društva, kako u metodološkom tako i u sadržajnom smislu. Takav indikator nije pouzdan zbog varijacija u strukturi s obzirom na različita područja i tradicije. Također, takav pristup može dovesti do krivih interpretacija kapaciteta sektora civilnog društva. Tako, na primjer, područja koja su centralizirana imaju manji broj većih organizacija, dok ona decentralizirana uključuju veći broj manjih organizacija, iako njihovi resursi mogu biti podjednaki. Zbog toga se u istraživanju *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* oslonilo na pouzdanije indikatore aktivnosti organizacija, kao na primjer na radnu snagu, članstvo i financijske resurse (Sokolowski i Salamon, 2005). Howard (2005) vidi prednost u korištenju indikatora članstva građana u organizacijama, što ujedno daje i dublje uvide o socio-demografskim karakteristikama članova u istraživanjima građanske participacije.

S druge strane, nedostatak kvalitativnih indikatora njihova je slaba pouzdanost i standardi komparabilnosti, s obzirom na subjektivnost procesa mjerenja (Heinrich, 2005). Ti problemi prepoznati su u istraživanjima USAID-a i *World Governance Assessment*, dok su se u Indeksu civilnog društva (faza 2003.–2005.) oni nastojali ograničiti tako da su eksperti procjenjivali već prikupljene podatke, odnosno rezultate temeljem primarnih i sekundarnih podataka (Heinrich, 2005). S druge strane, Sokolowski i Salamon (2005) i Howard (2005) kritiziraju takav pristup, smatrajući da ako nisu potkrijepljene objektivnim podacima, navedene prosudbe određenih dimenzija u riziku su da budu iskrivljene subjektivnom percepcijom i interpretacijom samih standarda vrednovanja, što dovodi u pitanje njihovu točnost i usporedivost. Takva metodologija je naime promijenjena u posljednjem istraživačkom valu (2008.–2010.) gdje su vrijednosti indikatora, pa prema tome i poddimenzija i dimenzija dijamanta dobivene statističkom obradom upitnika, odnosno preuzeti su iz sekundarnih baza. S druge strane, *Johns Hopkins* istraživanje suzuje fokus istraživanja na indikatore koji su mjerljivi i nalazi primjerene zamjenske indikatore za manje dimenzije koje su teže vidljive i mjerljive (Sokolowski i Salamon, 2005).

Također, s obzirom na korištenje kvalitativnih podataka, smatra se neprikladnim u nazivu ICD istraživanja koristiti se indeksom koji implicira korištenje objektivnih pokazatelja. Anheier (2005) također zagovara upotrebu deskriptivnog termina »CIVICUS-ov dijamant«, budući da je riječ o sustavu labavo povezanih indikatora i dimenzija. U metodološkom smislu nije riječ o jedinstvenoj brojčanoj vrijednosti, već o mjerenju jednog kompleksnog fenomena koji se mjeri preko više dimenzija. Takav metodološki pristup polazi od ideje da mjerenje civilnog društva, kao multidimenzionalnog fenomena, zahtijeva multipli set indeksa. Jedinstveni indeks može biti jednostavniji za upotrebu ili razumijevanje, no postoji opasnost od prikrivanja važnih detalja, budući da se različiti aspekti civilnog društva ne moraju razvijati u istom smjeru (Anheier, 2004). Slično kao što nije moguće prezentirati jedinstveni indeks, Anheier (2005) također naglašava da nije moguće tražiti povezanost u odnosima između dimenzija.

Budući da karakteristike civilnog društva uvelike ovise o specifičnim socijalnim, kulturalnim, ekonomskim i političkim faktorima, kreiranje univerzalno primjenjivih indikatora teško je izvedivo, pa se predlaže pronalazjenje ekvivalentnih, a ne identičnih mjera (Adcock i Collier, u: Heinrich, 2005). Te preporuke već su u velikoj mjeri primjetne u metodologiji korištenoj u Indeksu civilnog društva (Heinrich, 2005). Prvenstveni je cilj tog istraživanja dobiti rezultate koji su validni i relevantni za specifični nacionalni kontekst, dok je međunarodna usporedba dobivenih rezultata sekundarni cilj. Howard (2005) u konkretnom metodološkom pristupu vidi nedostatak empirijskog temelja za usporedbu, koja ne pruža mogućnost interpretacije na koji se način zemlje međusobno razlikuju.

Triangulacija izvora podataka za dobivanje vrijednosti jednog indikatora, u cilju povećanja valjanosti, karakteristika je i *Johns Hopkins* istraživanja i Indeksa civilnog društva (Heinrich, 2005; Sokolowski i Salamon, 2005). Korištenje multiplih indikatora, izvora podataka i metoda prikupljanja podataka mogu najviše pridonijeti unapređenju metodologije te su najprimjereniji za istraživanje tako kompleksnog fenomena, no nedostatak takvog pristupa je zahtjevnost u smislu resursa i provođenju istraživanja (Heinrich, 2005). Također, ICD nastoji kombinirati i procjenu samih aktera civilnog društva (*insidera*) s onom vanjskih dionika (Heinrich i Malena, 2007b).

Na kraju, valja spomenuti potrebu razvoja adekvatnih i dostupnih statističkih podataka. Naime, statistika i instrumenti prikupljanja podataka, njihove analize i izvještavanja prvenstveno su usmjereni na sektore tržišta i države (Anheier, 2004). Stoga u društvenim znanostima postoji potre-

ba razvoja obuhvatnog sustava mjerenja, odnosno prikupljanja podataka, analize i izvještavanja o civilnom društvu.

5. Zaključak

Civilno društvo ispunjava važne socijalne, ekonomske i političke funkcije u društvu i zbog toga je razvoj empirijski utemeljenih istraživanja od iznimnog značenja za njegovo bolje razumijevanje. Unatoč tome, još uvijek ne postoji adekvatan konceptualni i metodološki okvir za istraživanje civilnog društva. Međunarodna istraživanja još su u začetima te se suočavaju s višestrukim izazovima koji su s obzirom na kompleksnost fenomena civilnog društva još izraženiji nego u drugim istraživačkim područjima. Ti izazovi počinju već pri pokušajima konceptualizacije i definiranja civilnog društva, što je otežano postojanjem različitih povezanih koncepata i njihovom nedovoljno kritičkom upotrebom te korištenjem različitih perspektiva kao referentnih točaka, od onih ekonomskih, pa do politoloških. Istraživanja svjedoče o različitim pristupima konceptualizaciji, od strukturalnog, koji vidi civilno društvo kao odvojen sektor u društvu i naglašava organizacijske oblike, do funkcionalističkog, koji naglašava njegove funkcije.

Istraživanje *Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project* vrijedno je kao prvo ambicioznije i sustavno istraživanje u ovom području, koje je imalo veliko značenje u razvoju teorija neprofitnog sektora, testirajući do tada dominirajuće teorije razvoja sektora i uvodeći novu teoriju socijalnog podrijetla. Također, istraživanje je ponudilo doprinos daljnjem razvoju klasifikacije neprofitnih organizacija. S druge strane, zamjera mu se usredotočenje na ekonomsku ulogu i istodobno isključivanje drugih važnih manifestacija i aspekata civilnog društva, poput građanskog angažmana, vrijednosti koje proizvodi i slično. Oslanjajući se isključivo na čvrste varijable, poput veličine radne snage sektora, financijskih resursa ili broja organizacija, teško je sveobuhvatno razumjeti kompleksan fenomen civilnog društva, a da se pri tome zanemari ispitivanje povjerenja, stavova i percepcije građana.

S druge strane, istraživački proces u Indeksu civilnog društva upravo omogućuje tu refleksivnost, kao doprinos razumijevanju stanja i razvoja civilnog društva u pojedinoj zemlji. ICD istraživanjem postignuti su daljnji napori u objašnjenju i mjerenju multidimenzionalnosti civilnog društva, no postoje zamjerke zbog nedovoljno jasne korištene konceptualizacije i operacionalizacije te manjka objektivnih indikatora. Istodobno, valja na-

glasiti i višestruki doprinos ICD istraživanja, i to razumijevanju samog civilnog društva u različitim zemljama, ali i akademizaciji civilnog društva te razvoju metodološkog repertoara za njegovo mjerenje. ICD istraživanje označilo je i pomak od usmjerenosti na izučavanje sastava i funkcija civilnog društva prema analitičkom ispitivanju povezanosti i procesa (Fowler, 2010). ICD se temelji na sudioničkoj samoprocjeni, pristupu koji kreće od pretpostavke da sami akteri civilnog društva najbolje poznaju civilno društvo. Istovremeno, participativnim pristupom omogućuje se učenje, zauzetost, osjećaj pripadanja i osnaživanje dionika civilnog društva (Heinrich i Malena, 2007b; Bežovan i Zrinščak, 2007). Različiti akteri civilnog društva, pored uloge sudionika u istraživanju, aktivno su bili uključeni i u pripremu istraživačkih instrumenata, što svakako valja istaknuti kao doprinos razvoju metodologije i prilagodbi instrumenata sukladno nacionalnim specifičnostima. Kada se govori o iskustvu provođenja ICD istraživanja u Hrvatskoj, pored toga što je istraživanje rezultiralo bogatom građom opisa i analize civilnog društva kroz desetogodišnje razdoblje, omogućilo je i komparaciju sa zemljama u regiji (detaljnije u: Bežovan i Zrinščak, 2007). Može se zaključiti da istraživanja civilnog društva, a posebice međunarodna komparativna, i dalje pate od različitih slabosti, prije svega od slabe povezanosti između apstraktnih koncepata i mjerljivih indikatora te nedovoljno uspješnog adresiranja izazova kontekstualne valjanosti (Heinrich, 2005). Istovremeno, komparativna istraživanja zbog svoje zahtjevnosti imaju i najbolju mogućnost unapređenja metodologije i operativnih koncepata. Daljnja unapređenja trebala bi se kretati u smjeru istraživanja temeljem triangulacije različitih metoda, instrumenata i indikatora da bi se što bolje obuhvatili različiti aspekti i manifestacije civilnog društva te da bi istraživanja bila osjetljiva na njegovu kompleksnost i multidimenzionalnost. Također, postojeće teorije potrebno je izložiti testiranju budući da je upitna njihova eksplanatorna moć kada je riječ o različitim zemljama, posebice onima izvan kruga zapadnih demokracija. Konačna preporuka tiče se nacionalnih statističkih zavoda, a vezana je uz potrebu kontinuiranog unapređivanja statističkog repertoara pokazatelja i prikupljanja podataka o civilnom društvu, kao pretpostavke daljnjeg razvoja domaćih i međunarodnih istraživanja civilnog društva.

Literatura

- Anheier, H. K. (1990) Themes in International Research on the Nonprofit Sector. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 19(4): 371–391

- Anheier, H. K. (1995) Theories of the Nonprofit Sector: Three Issues. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 24(4): 15–23
- Anheier, H. K. (2004) *Civil Society: Measurement, Evaluation, Policy*. London: Earthscan
- Anheier, H. K. (2005). Measure for Measure: A Commentary on Heinrich and the State of Civil Society Indicators Research. *Journal of Civil Society* 1(3): 241–246
- Anheier, H. K. (2007) Reflections on the Concept and Measurement of Global Civil Society. *Voluntas* 18, 1–15. doi 10.1007/s11266-007-9031-y
- Anheier, H. K., L. M. Salamon (2006) The Nonprofit Sector in Comparative Perspective. U: W. W. Powell, R. Steinberg (eds.) *The Nonprofit Sector. A Research Handbook* (drugo izdanje). New Haven & London: Yale University Press
- Anheier, H. K., W. Seibel (eds.) (1990) *The Third Sector. Comparative Studies of Nonprofit Organizations*. Berlin: de Gruyter
- Bežovan, G. (2005) *Civilno društvo* (drugo izdanje). Zagreb: Globus
- Bežovan, G., J. Matančević (2011) *Civicus Civil Society Index in Croatia. Building Identity: Future Challenges for CSOs as Professionals in the Societal Arena Civicus – Svjetski savez za građansku participaciju i Ceraneo – Centar za razvoj neprofitnih organizacija*. Dostupno na mrežnoj stranici: www.ceraneo.hr
- Bežovan, G., S. Zrinščak (2007) *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo
- Corry, O. (2010) *Defining and Theorizing the Third Sector*. U: R. Taylor (ed.) *Third Sector Research*. New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer
- Esping-Andersen, G. (1999) *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Oxford, New York: Oxford University Press
- Evers, A. (1995) Part of the Welfare Mix: The Third Sector as an Intermediate Area. *Voluntas* 6(2): 159–182
- Fowler, A. (2010) *The Civil Society Index*. U: R. Taylor (ed.) *Third Sector Research*. New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer
- Heinrich, V. F. (2005). *Studying Civil Society Across the World: Exploiting the Thorny Issues of Conceptualization and Measurement*. *Journal of Civil Society* 1(3), 211–228
- Heinrich, V. F. (ed.) (2007) *CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society. Volume I*. Bloomfield: Kumarian Press
- Heinrich, V. F. (2010) *What Makes Civil Society Strong? An Innovative Approach to Conceptualising, Measuring and Analysing the Strength of Civil Society in 43 Countries* (Doctoral Dissertation). Faculty of Social Sciences at the Fernuniversität Hagen
- Heinrich, V. F., C. Malena (2007a) *CIVICUS Civil Society Index – Conceptual Framework and Research Methodology*. U: V. F. Heinrich (ed.) *CIVICUS Global Survey of the State of Civil Society. Volume I*. Bloomfield: Kumarian Press

- Heinrich, V. F., C. Malena (2007b) *Can We Measure Civil Society? A Proposed Methodology for International Comparative Research*. *Development in Practice* 17(3): 338–352
- Howard, M. M. (2003) *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Howard, M. M. (2005) *Conceptual and Methodological Suggestions for Improving Cross-National Measures of Civil Society: Commentary on Heinrich*. *Journal of Civil Society* 1(3): 229–233
- James, E. (ed.) (1989) *The nonprofit Sector in International Perspective*. New York, Oxford: Oxford University Press
- Jenei, G., E. Kuti (2008) *The Third Sector and Civil Society*. U: S. P. Osborne: *The Third Sector in Europe. Prospects and Challenges*. London, New York: Routledge
- Katz, H. (2006) *Strengthening the Conceptual Foundations of Civil Society Operationalizations: Discussing Heinrich's »Studying Civil Society Across the World«*. *Journal of Civil Society* 2(2): 173–177
- Lorentzen, H. (2010) *Sector Labels*. U: R. Taylor (ed.) *Third Sector Research*. New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer
- Milas, G. (2005) *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Zagreb: Slap
- Muukkonen, M. (2009) *Framing the Field. Civil Society and Related Concepts*. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 38(4): 684–700
- Salamon, L. M., H. K. Anheier (1992a) *In Search of the Non-profit Sector I: The Question of Definitions*. *Voluntas* 3(2): 125–151
- Salamon, L. M., H. K. Anheier (1992b) *In Search of the Non-profit Sector II: The Problem of Classification*. *Voluntas* 3(3): 267–309
- Salamon, L. M., H. K. Anheier (1998) *Social Origins of Civil Society: Explaining the Nonprofit Sector Cross-Nationally*. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 9(3): 213–248
- Salamon, L. M. i dr. (1999) *Global Civil Society. Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies
- Salamon, L. M., S. W. Sokolowski, H. K. Anheier (2000) *Social Origins of Civil Society: An Overview*. Working Papers of The Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project
- Salamon, L. M., S. W. Sokolowski, R. List (2003) *Global Civil Society. An Overview*. Baltimore: Center for Civil Society Studies, The Johns Hopkins University
- Sokolowski, S. W., L. M. Salamon (2005) *Mirror, Mirror on the Wall? Commentary on Heinrich*. *Journal of Civil Society* 1(3): 235–240
- Steinberg, R., D. R. Young (1998) *A Comment on Salamon and Anheier's »Social Origins of Civil Society«*. *Voluntas* 9(3): 249–260
- Taylor, R. (2010) *Moving Beyond Empirical Theory*. U: R. Taylor (ed.) *Third Sector Research*. New York, Dordrecht, Heidelberg, London: Springer

ANALYSIS OF APPROACH AND METHODOLOGY OF THE INTERNATIONAL COMPARATIVE CIVIL SECTOR RESEARCH

Summary

The paper aims to analyse and discuss the challenges and specific qualities of comparative research of civil society. The difficulties one encounters in the research of civil society, particularly in comparative research, arise from the problem of defining civil society and the related concepts (non-profit sector, the third sector). Different traditions, legal frameworks and organisational forms of civil society in various countries are an additional problem. Researchers became interested in civil society and the non-profit sector in the 1970s, primarily as part of economic theories used to explain the existence of non-profit organisations and their connections with other sectors. Since early 1990s, we have witnessed considerable academic and political interest in civil society and its role in the process of political and social transformation of the post-socialist countries. Following an introductory analysis of the beginnings and development of international research of civil society, the paper examines the challenges of conceptualisation of this research phenomenon and its relationship with other concepts. It continues with a review of notable international comparative research, highlighting the Johns Hopkins Non-profit Sector Project and Civil Society Index, since they have a prominent place in the literature and have influenced the development of research theory and methodology in this field. These two examples are used to analyse the methodological limitations and challenges of the comparative research of civil society, including the problems of research design, methods, and measurement indicators. Finally, the paper lists the previous solutions and recommendations for further, improved research.

Key words: civil society, non-profit sector, international comparative research, Johns Hopkins Non-profit Sector Project, Civil Society Index